

החינוך

אהרן בן דוד

יהדות תימן שימרה מסורות קדומות מתקופת המשנה והתלמוד כגון קריאת התורה, תרגום אונקלוס ודרכי החינוך וההוראה. הדמיון בין החינוך בתקופת המשנה והתלמוד לבין החינוך בתימן במאות התשע-עשרה והעשרים הביא את פרופ' גויטיין לקבוע כי "למרות זיקתם הרוחנית הערה של יהודי תימן אל כלל היהדות [...] הם נשארו במידה רבה כפי שהיו באחרית תקופת התלמוד. הרבה מימרות ועניינים מן הספרות התלמודית, גם בשטח החינוך, מתבארים לנו בכל ממשותם מתוך הדוגמה החיה של התימנים" (ש"ד גויטיין, "החינוך היהודי בארץ תימן", בתוך **התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חיי רוח – מבחר מחקרים** [עורך: מ' בן ששון], ירושלים תשמ"ג, עמ' 241-242).

החברה המוסלמית בתימן לא הצטיינה בהשכלתה. רק כעשרה אחוזים מן האוכלוסייה המוסלמית ידעו קרוא וכתוב. לא היה חוק חינוך חובה, ומקרב הכפריים, שמנו כ-80 אחוז מכלל האוכלוסייה, רק כ-20 אחוז ביקרו בבתי ספר. ה**כתאב**, הוא בית הספר המוסלמי, היה המוסד החינוכי לילדי הכפריים, והילד שבא בשעריו שהה בו כארבע שנים בלבד. אך בעוד המשכילים המוסלמים שהשתייכו לרובד החברתי הגבוה לא חשו כל מחויבות כלפי ילדי השכבות החלשות, ראו עצמם חברי הקהילה היהודית מחויבים לערבות הדדית, ובעלי היכולת דאגו למי שחסר לו. ילדי הקהילה למדו בבתי ספר או אצל מלמדים במשך כשבוע שנים, ולאחר מכן הצטרף הילד לחברת המבוגרים שעסקו בתורה יום-יום. כתוצאה מכך ידעו תורה כ-98 אחוז מכלל היהודים.

בערים ובעיירות הגדולות היו כיתות הלימוד מלאות בילדים, וביישובים קטנים, שם היה מספר ילדים מועט, התרכזו התלמידים במקום אחד שבו יוחד מקום לכיתת הלימוד. בצפון תימן בראשית המאה העשרים, דרך משל, היו ריכוזים גדולים של יהודים בצעדה (281), במודאן (152), בבריג'וזה (148) ובאלהג'יר (122), ובשאר היישובים התגוררו בממוצע כעשרים נפש בכל יישוב. בצעדה היה בית ספר אחד בלבד בניהולו של המלמד המפורסם מארי (מורי) יעבץ, במחוז בֶּרֶט היו שלושה בתי ספר, ובאלהג'יר שבחידאן היה בית ספר אחד.

מקום הלימוד

מקום הלימוד, שכלל על פי רוב חדר כיתה אחד בלבד, נקרא בפי יהודי תימן בשמות שונים: **כניס** (במרכז תימן, צנעא וסביבותיה), **מעלאמה** (בצפון תימן), ומדרש (במקומות אחדים בתימן). כיוון שכניס היה שם משותף לחדר הלימוד ולבית הכנסת, הבחינו יהודי מרכז תימן בין שני המוסדות הללו על ידי שימוש בשם אלכניס לבית הכנסת ובשם אלכניס

הצורף חיים פאיז מלמד את נכדיו בחנותו בשוק של צעדה, 1996. המחסור בספרים ותנאי הלימוד בחדר פיתחו ביהודי תימן יכולת לקרוא את הכתוב בספר מכל הכיוונים, גם הפוך. הצורפות נחשבה מלאכה נקייה, שאפשרה לימוד תוך כדי עבודה. הילדים יושבים סביב ספר המונח על דרגש עץ נמוך. חיים פאיז מצביע על האותיות בעזרת מכיווט כדי למנוע מגע ישיר עם ספר הקודש. כיום הוא חי בלונדון, ונמנה עם חסידי סאטמאר.

הרב יעבץ בן יעקב (1860-1942)

רבה של צעדה ומתלמידי החכמים המופלגים בדורו, מורה תינוקות ודיין. לפסקיו, שהגיעו לכל רחבי תימן ואף לצנעא, התייחסו בכבוד. היה ידוע כמרפא טבעי בקרב היהודים והמוסלמים גם יחד.

תלמידים בכתאב מוסלמי, מקובצים סביב מורם כשבידיהם לוחות שעליהם חקוקים פסוקים מהקוראן, 1901-1909

אלג'ירה (בית הכנסת הקטן) או כניס אלג'יהאל (בית הכנסת של הילדים) לחדר הלימוד, הוא בית הספר.

חדר הלימוד, הקטן והפשוט, היה ממוקם בדרך כלל בקומת הקרקע. חלונותיו היו קטנים, לא הייתה בו תאורה מספקת ולא אוויר מספיק לתלמידים. הוא לא היה מרוהט, והתלמידים ישבו על מחצלאות העשויות מענפי דקל או מפרוות כבשים או מצמר עזים קלוע. את הספרים היו התלמידים מניחים על גבי חפצים שונים: מרפע או דֶכָה/דֶכָה (אבן גבוהה קמעא), כורסי (מעין כיסא מתקפל), תִּכְיִתָה (מעין שולחן קטן ונמוך המכיל ספר אחד), גִּדְיָה (גזע עץ), מִכְיִמָּה (מגש מוגבה מנצרים) ועוד כיוצא באלה, ופעמים שימשו להם ברכיהם כשולחן להניח עליהם את ספריהם. המלמד היה יושב במקום מוגבה כדי שיוכל להשגיח על התלמידים, ועל גבי מושבו זה היה מניח מצע נוח.

צורת הישיבה של התלמידים הייתה מיוחדת. הצורה השכיחה היא זו שבה התלמידים היו מתרָבָעִין (ובצנעא מִדְרָבָעִין), כלומר יושבים ברגליים מוצלבות היוצרות מעין מרובע. זו הייתה ישיבה קלה ונוחה והתלמידים יכלו להתמיד בה זמן רב. בשעה שהמקום צר או בעת אכילה או בעת שנדרש ריכוז מיוחד היו התלמידים משתמשים בצורת ישיבה הדומה לאות ג, ויכתב גיימל (ובצנעא "מקנֶב"), דהיינו רגל שמאל כפופה מאוד והגוף נשען עליה ורגל ימין ניצבת.

התלמידים

בערים הגדולות יכול היה מספרם של התלמידים בחדר להגיע לעשרות, ואילו בערים קטנות ובכפרים היה מספרם מועט. במקום שהיו בו תלמידים רבים הנהיגו יהודי תימן, אם אפשר היה, את דרך התלמוד הקובע עשרים וחמישה תלמידים למלמד אחד, ואם היו חמישים תלמידים מינו שני מלמדי תינוקות, ואם היו ארבעים מינו ריש דוכנא (עוזר), ושילמו גם לו שכר. היו מלמדים שקיבלו תלמידים מגיל שלוש ועד שלוש-עשרה, וכולם ישבו יחד בכִּנְסִי או במַעְלָאמָה. יש שהתלמיד הוכנס לחדר הלימודים בגיל שלוש בערך, כמובן לא לשם לימוד אלא כדי להרגילו לאווירה ולמשמעת של חדר הלימודים. ניתן להסביר את גיל הכניסה הנמוך בכך שלא היו גני ילדים.

התלמידים היו מתבטלים מלימודיהם לעתים רחוקות ומצטרפים לתפילה בציבור בבתי כנסת ובבתי עלמין, והיו הראשונים שנועקו למקום שבר ואבל. ביום שמחה והודיה היו מוזמנים הילדים לקבלת לִסִּים, מין קטניות שלוקות. המלמד היה מחלק את הלסיס בין תלמידיו, ומלמדם לברך כדת וכדין, ואף היה מחנכם לענות אמן בעת מי שברך שנועד למי שנידב את התבשיל.

גיל סיום הלימודים בתימן היה שתיים-עשרה בקירוב. רק בני עשירים היו מוסיפים ללמוד מעבר לגיל זה. כך היה בתקופת התלמוד, שבו נקבע גיל שלוש-עשרה כגיל הפרישה מלימודים, נוהג שנמשך גם בדורות שלאחר תקופת התלמוד.

בגיל שתיים-עשרה נכנס הילד לעולם המבוגרים. לגיל שלוש-עשרה לא הייתה משמעות מיוחדת. טקס בר מצווה לא התקיים, שהרי הנער הניח תפילין בגיל מוקדם יותר, פעמים אף בגיל תשע. במחוז שרעב הודיעו לנער בהגיעו לגיל שלוש-עשרה ויום אחד שמצריים אותו למניין, וזה היה הביטוי למעבר מילדות לבגרות. יש מקומות שבהגיע הנער לגיל המצוות התחיל אביו לחפש לו אישה.

חינוך הבנות

החינוך הפורמלי בתימן היה מכוון אל הבנים ולא אל הבנות. לידיעת הקריאה והכתיבה לא הייתה כל חשיבות בהערכת יהודי תימן את האישה. הנשים היו חשובות ולא היה מי שהעלה בדעתו לערער על גדולתן בשל אי ידיעת הקריאה והכתיבה. האישה היהודייה בתימן הייתה עיקר הבית (ועל כן היא קרויה "עיקרת הבית" [לשון עיקר] ולא עקרת הבית כמקובל), חיוכה את בנותיה על פי ערכי התורה, דרבנה את בניה להגיע להישגים תורניים, הנהיגה את בני ביתה ודאגה לרווחת כולם.

נוכל להבין את הרחקתה של הבת מבית הספר אם נביא בחשבון שמטרתו העיקרית של בית הספר הייתה ההכשרה להשתתפות פעילה בציבור, וכיוון שהשתתפות זו הייתה מנועה מנשים, טבעי הוא שבדרך כלל ביקרו רק בנים בבתי הספר. ההחמרה בידי טומאה וטהרה גרמה לדחיקת הבת מן הספר, וכפי שביטאה זאת אישה אחת – "אסור ליגע בספר, לימדני אביו".

חינוכה של הבת היה מסור בידי אמה. הרב יוסף קאפח מתאר את חינוך הילדה:

משעה שהיא יכולה לשבת – מושיבים אותה לשולחן בשעת הסעודה וכך היא לומדת מנהגי אכילה וכל הנימוסים המקובלים שם. עם גידולה והתפתחותה לומדת היא דרכי הצניעות, המקובלות לגבי הנשים היהודיות בתימן. [...] בהגיעה לגיל חמש-שש שנים, מטילים עליה עבודות בית קטנות וקלות. [...] גדלה מעט – מרגילים אותה לתפוש חוט ומחט כדי לתפור קרע כלשהו, וסמוך לכך לומדת לרקום בגדי ערבים. [...] בשעותיה במטבח, לומדת היא מאמה מליחת הבשר והכשרתו, אופן הלישה, האפיה והבישול, תוך שהיא מצויה לידה יום יום. נמצא שבהגיעה לגיל עשר כבר יש לה ידיעות חשובות בדברים שכל עיקרת-בית צריכה לדעת, לרבות כביסת בגדיה היא וכן עזרה בטחינת החטים והקטניות, כדי שבהגיעה לגיל שתיים-עשרה, שהוא גיל הנישואין לבינוניות [הגיל הממוצע לנישואין], תוכל כבר לקיים משק בית בעצמה. [...] שירה, זמרה וחרוזה, לומדת הבת מאמה ומחברותיה, אך בעיקר מפי ("אלמג'יניא") הזמרות המקצועיות, המופיעות בין הנשים בלבד בהזדמנויות של שמחת משפחה כגון בחתונה ובלידה. חרזנות לומדת היא גם מפי המקוננות. [...] בדרך כלל כל אשה לוקחת את בתה עמה למקום שהיא הולכת. הבת שומעת שיחתן של הנשים המבוגרות, ומאותן שיחות היא לומדת מהן המידות ההגונות ומהו דרך-ארץ הרצוי בשביל בנות ישראל הכשרות. וכך מגיעה הנערה לאושרה, אושר החיים השקטים והשלוים, הרגועים והענוגים.

י. קאפח, **הליכות תימן** – חיי היהודים בצנעא ובנותיה (עורך: י. ישעיהו), ירושלים תשכ"א, עמ' 57-58.

השכלתה של האישה באה לה מן השמיעה ומלימוד בעל פה. בכל הנוגע לחינוך המוסרי ולחינוך הדתי לא היה הבדל בין בנים לבנות. מסורת הדורות לגבי האישה בתימן הייתה שאפילו נשים של תלמידי חכמים אינן מברכות ברכת המזון ולא מתפללות. רוב הנשים התימניות ידעו דת ודין, אסור ומותר, והקפידו על כך הלכה למעשה.

האישה צריכה הייתה להיות עקרת בית מושלמת: לגדל את ילדיה כראוי ולכלכל את ביתה, כלומר לטחון, לאפות, לבשל, לשאוב מים ולחטוב עצים. ואף על פי כן שומעים אנו על יוצאות מן הכלל, כמו בתו של המשורר שלם שבזי. וכך אמר גויטיין: "האשה התימנית (נאמר לפי שעה: העירונית) היא מן הטיפוסים התרבותיים ביותר שפגשתי בימי חיי. אם

ילדים משחקים ברחוב ברובע היהודי, צנעא, 1934

הרב יוסף קאפח (1918-2000)

יוסף קאפח נולד בצנעא ועלה לישראל בשנת 1943. היה ראש רבני תימן בישראל ומגדולי חכמי ישראל בדורנו. שקידתו בתורה ומחקריו הניבו ספרים רבים. כמו כן התדיר ספרים רבים, ביניהם שו"ת הראב"ד, **חובות הלבבות** לרבנו בחיי, ספר **מורה נבוכים**, ספר **המצוות ואגרות** של הרמב"ם. מעל לכול ראויים לציון שני מפעליו: תרגום פירוש המשנה לרמב"ם וספר **משנה תורה**, שלו צירף פירוש נרחב. נוסף על אלה פרסם מאות מאמרים מעל במות שונות. ספרו החשוב **הליכות תימן** משמש עד היום מקור מהימן ורב ערך לחיי היהודים בצנעא וסביבתה.

פעולתו החשובה של הרב קאפח זכתה להכרה נרחבת, גם בפרסים רבים שקיבל: פרס הרב קוק של עיריית ירושלים (1958), פרס ביאליק (1963) ופרס הרב קוק של עיריית תל-אביב-יפו לספרות תורנית.

בפרס ישראל למדעי היהדות זכה בשנת 1969 על חיבורו **משנה עם פירוש רבנו משה בן מימון** לכל ששת סדרי המשנה. ועדת השופטים לפרס ציינה כי "עבודתו של הרב קאפח מצטיינת בדייקנות וברמה מדעית, בבירור נוסח מקורו הערבי של הפירוש וקביעתו בתרגומו העברי ובהערותיו [...] הרב קאפח [...] נתן לנו נוסח ברור ומדויק, הנקי משיבושים ומתוספות."

הרב יוסף קאפח בצעירותו, צנעא, שנות השלושים של המאה העשרים

עין יעקב

אוסף של אגדות מהתלמוד הבבלי והירושלמי עם פירושי חכמים. הספר חובר על ידי יעקב אבן חביב, חכם ספרדי (1450?) - [1516/7], פורסם במהדורות רבות וזכה לפופולריות רבה בקהילות ישראל. שימש ספר לימוד מרכזי בחוגים עממיים.

מנורת המאור

ילקוט אגדות ומדרשים מסודרים לפי נושאים העוסק בענייני מוסר ומידות, שנתחבר על ידי הרב יצחק אברהם הספרדי בן המאה הארבע-עשרה. הספר זכה לתפוצה רבה במיוחד בקרב יהודי תימן, שנהגו לקרוא בו כל שבת לאחר תפילת מוסף.

המארי יהודה סלימאן אריכא מלמד את תלמידיו בחדר תימן בחדרה, ישראל, 1912 לערך

תרבות היא שלמות פנימית, כלומר ביטחון, בלא יודעים כמעט. של ההכרעה המוסרית והמשפט האסתטי, הרי התימניה מתקרבת מאוד לאידיאל הזה" (ש"ד גויטיין, "החינוך היהודי בארץ תימן", בתוך: ש"ד גויטיין, **התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חיי רוח - מבחר מחקרים** (עורך: מ' בן-ששון). ירושלים תשמ"ג, עמ' 252-255).

דרכי ההוראה והחינוך

המלמד התימני השתמש בשיטת השינון והחזרות כדי להקנות לתלמידיו את חומר הלימודים. עובדה זו מבליטה את ההשקפה הרווחת בתקופת התלמוד בכלל וב"חדר" המזרחי בפרט, שהגרסה, כלומר השינון בעל פה, או לכל הפחות בקול, קודמת בזמן לסברה ולהבנה, על פי הכלל התלמודי: "ליגמר איניש והדר ליסבר" (ילמד אדם ואחר כך יסביר) (שבת סג ע"א). לכתחילה היו עוברים על החומר בלי התעמקות ("לימוד קורסיבי"), ורק אחר כך היו מבארים, מקשים ומתרגמים ("לימוד אינטנסיבי"). הדברים אמורים לא רק ביחס לתורה, שילד שינון אותה עוד קודם שהיה מסוגל להבין את משמעותה, אלא גם ביחס למשנה ולתלמוד ולכל טקסט מקודש שבו עסקו. שיטה זו חייבה את התלמידים לזכור את החומר הנלמד ולפתח אמצעי עזר לזיכרון. מבין האמצעים המקובלים יש למנות סימני זכירה, לפי הכלל "אין התורה נקנית אלא בסימנים", והקריאה בקול רם. הלימוד היה נעשה בקול, תוך שימת לב לחיתוך הדיבור. המלמד התימני היה נותן לתלמידיו הוראות מדויקות כיצד לבטא את התנועות השונות, ונעזר בידו ובאצבעותיו בעת ההוראה, כאשר התנועות השונות היו בבחינת סימנים ורמזים.

המלמד התימני לא נקט שיטה של ברירת חומר עבור תלמידיו. הוא לא ברר פסוקים מיוחדים ולא פרשיות קלות ומעניינות מבחינת התוכן, והיה מקובל עליו הכלל "אין מוקדם ומאוחר בתורה". השינון והחזרות טובים ללימוד בעל פה, והם אבני יסוד ללימוד רוב פסוקי התורה והנביאים ומימרות רבות מתוך **עין יעקב** ומתוך **מנורת המאור**, ואף הוכיחו את יעילותם.

הספר זכה ליחס של הוקרה מרובה, ובפי היהודי התימני הוא נקרא "חפץ" (את המונח "ספר" ייחדו בעיקר לספר תורה). ספרי לימוד מיוחדים לא היו בנמצא בתימן; בעיני יהודי תימן לא היו ערך וחשיבות לספר שאין בו תורה או הלכה. ספרי המקורות היסודיים – התנ"ך,

והתלמוד – נלמדו כמות שהם, לפעמים עם פירושי רש"י, ללא קיצורים ועיבודים שיש בהם משום הכשרה מיוחדת לתלמידים בגיל הרך. נער וזקן, מופלג בתורה, למדו כל אחד לפי הבנתו באותם הספרים עצמם.

אך הספרים לא היו בנמצא בידי כל

תלמיד, שכן הם היו יקרים ולא כל אחד היה יכול לרכוש לו ספר. לכן הרגילו המלמדים את התלמידים לקרוא בספר מכל צדדיו, ואכן רוב התלמידים התרגלו לקרוא בספר ישר והפוך, מלמעלה ומלמטה ומן הצדדים. מקובל היה שבעל הספר היה יושב במרכז, כשספרו פתוח לפניו, ושאר הילדים שאין להם ספרים מכתרים את הספר מכל עבריו. המחזור בספרים אילץ את התלמידים ללמוד בעל פה ככל האפשר. בחדר ישב התלמיד על הקרקע לפני המלמד, הספר פתוח ומונח על שרפרף המוצב בינו לבין המורה, ואין יד נוגעת בו זולת המקינאט או המקינאד (הוא המחווה, מה שקרוי "אצבע") שביד הילד, המטייל בין השורות בעת הקריאה.

"שניים מקרא ואחד תרגום" – הוראה זו שימשה נר לרגליהם של מלמדי התינוקות. התלמידים נדרשו לקרוא בפרשה, כל אחד לפי יכולתו והשיגיו, את הפסוק פעמיים ואת תרגומו בארמית, ובמקום שנהגו בערבית (תפסיר רס"ג), פעם אחת. דרך זו של "שניים מקרא ואחד תרגום", הייתה בבחינת "אמירה" בלבד. המלמד והמתלמד קראו את התרגום הארמי לא לשם הבנת המקרא, שהרי השפה הארמית לא הייתה שפה חיה; וכן אמרו את התרגום הערבי לא כדי להבין את משמעות הפסוק, שהרי אף שפה זו הייתה שפה ספרותית ולא הלשון המדוברת ועל כן הייתה רחוקה מכך שהתלמידים, ופעמים אף המורה, יבינוה כהלכה.

הכתיבה במובן של הוראת הכתב לא הייתה חובה, ולא כל מלמדי התינוקות ייחסו לה חשיבות, ופעמים אף לא ידעוה. לימוד התורה חייב ידיעת קריאה כדי לקיים את החובות הקשורות בחיי בית הכנסת, אך לא היה כל צורך לאדם הרגיל – במובחן מסופר סת"ם – לדעת את הכתיבה. גם החינוך היהודי בתקופת המשנה והתלמוד לא תבע מתלמידיו ללמוד את הכתיבה, ורק תלמיד חכם היה מחויב בדבר.

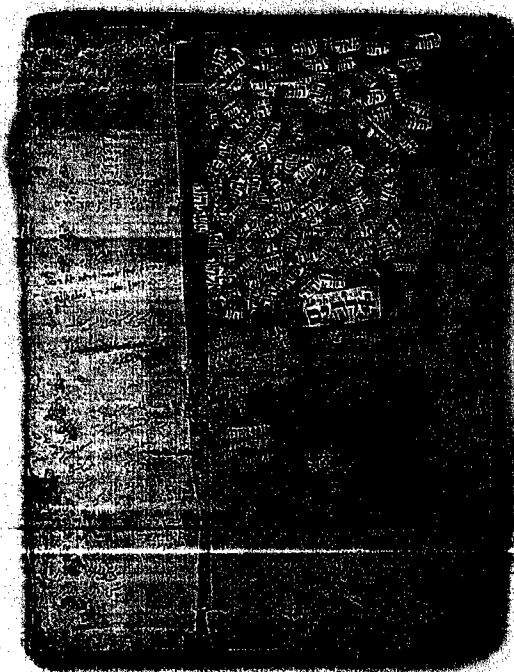
לימוד הכתיבה היה בעיקר אמצעי להכרת האותיות ולסיוע לידיעת הקריאה. מלמדי תינוקות נהגו לרשום את כל האלף-בית על עצם פרה הנקרא "לוח" או על גבי לוח עץ. התוכן הכתוב על הלוח היה בדרך כלל כך: בשורה הראשונה כותבים אבג"ד הו"ז וכו', בשורה השנייה א"ת ב"ש ג"ר וכו', בשורה השלישית אה"ס בט"ע וכו', בשורה הרביעית אלכ"ם גנ"ס וכו', בשורה החמישית אטב"ח גז"י וכו', ובשורה השישית אי"ק בכ"ר וכו'. לוח זה שימש את הילד כדי ללמוד את צורת האותיות, שמותיהן, חיבורן והגיגון.

לימוד הכתיבה שימש ללימוד הקריאה. הוראת הקריאה נפתחת בלימוד סדר האותיות בעל פה. התלמיד נדרש לשנן את האותיות חוזר ושוב, במנגינה מיוחדת, עד שלמדן על פה. בעזרת לוח האותיות, במקום שהיה לוח, היה התלמיד משנן את צורת האותיות בזיכרונו. לאחר מכן בא תור הנקודות, צורתן, תפקידן ושמותיהן. לאחר מכן התחיל המלמד ללמדו חיבור האותיות למילים, בשיטה המקובלת בידי יהודי תימן מדורות קדומים. לימוד זה נקרא "הג'א". ומשהתגבר התלמיד על הקריאה, בא תורם של הטעמים ונגינתם. רק עתה הגיעה העת לקרוא בתורה בטעמים ובנקודות, "בחיד בפה ובלשון".

עונשי גוף היו מותרים, וכמעט כל מלמד אחז בידו שוט העשוי מעור משוח בשמן, בעל שלוש רצועות דקות או יותר, ולפעמים אחת מהן עבה. החצצית (אבן קטנה) שימשה מכשיר בידי המורה לכוון שימת לבו של התלמיד אל הספר. לילד

תפסיר רס"ג

תרגום המקרא לערבית של ר' סעדיה גאון (882-942). השתמרו תרגומים לחלק מספרי המקרא, אך לא ידוע אם תרגם את כל הספרים. בתרגומו שאף רס"ג לפשט את הכתוב, אך שילב בו גם עניינים תיאולוגיים ופולמוס נגד הקראים. יהודי תימן נהגו ללמוד את תפסיר רס"ג.

שהיה רגיל להביט לצדדים, שם המלמד חצצית קטנה תחת סנטרו. וזה היה נדרש שלא להפילה. תוך כדי לחץ על החצצית, פעולה הכרוכה במאמץ גופני קשה. נתבע התלמיד להביט אך ורק לפניו, לספר. נטילת חופש מן הילד הייתה עונש מקובל. אלה שלא התפללו היטב, או שלא השביעו את רצון המלמד, היו נשארים בחדר הלימוד בעת שחבריהם שוחררו לארוחת צהריים. הללו היו מקבלים את ארוחתם מהוריהם בחדר הלימוד.

יום הבחינה – היום הרביעי או החמישי בשבוע – היה יום של פחד לתלמידים, מפני שאז חזרו על כל מה שלמדו בשלושת או בארבעת הימים הראשונים. היו מלמדים שהקפידו מאוד והצליפו על גב התלמיד בשוט על כל טעות קטנה, והיו מלמדים שמשכו באוזני הטועה משיכה הגונה או צבטו אותו צביטה חריפה. בין התלמידים נפוץ הפתגם "היום יום אל נקמות" או "יום אל־קִימִיס כִּלְאֵס אֶלְקִמִיץ" (היום החמישי הוא יום הפשטת הכותונת).

תכנית הלימודים

לא הייתה תכנית לימודים כתובה בתימן, אך חומר הלימודים שהיה על התלמידים לדעת היה ידוע להורים ולמלמדים. החינוך היהודי בתימן התרכז מסביב לעבודת בית הכנסת. בתי הספר כללו בדרך כלל כיתה אחת, מספר התלמידים והמורים היה מועט, קשר בין מוסד למוסד כמעט שלא היה קיים, ואף לא הייתה יד מכוונת. כל אלה וגורמים נוספים הביאו לכך שלא נכתבה תכנית לימודים.

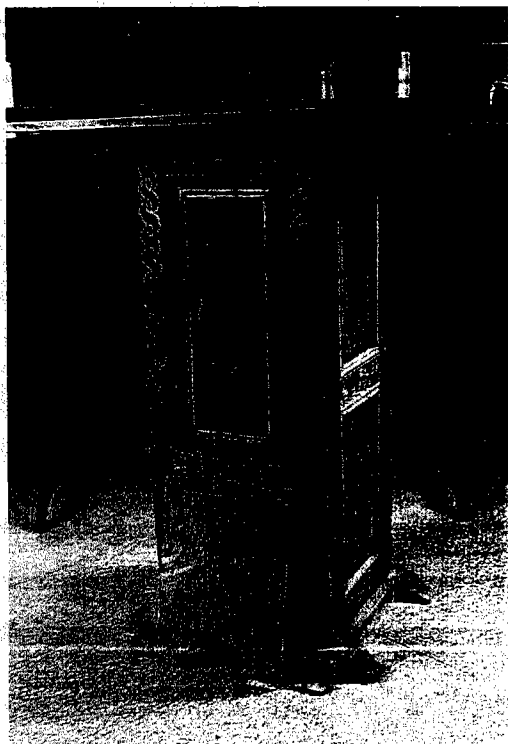
המורים היו מלמדים בכל שבוע את פרשת השבוע, מקרא ותרגום אונקלוס, ובמקומות מסוימים את התרגום הערבי לרס"ג וההפטרה. היו מלמדים שהנהיגו שבני שש-שבע לומדים חצי פסוקי פרשת השבוע ומתחילים ללמוד תרגום אונקלוס, בני שמונה מתרגמים את כל הפרשה, בני תשע-עשר תרגום רס"ג, ובני שתים-עשרה כבר ידעו לשנות את פרשת השבוע עם שני תרגומים.

מקום חשוב בתכנית הלימודים יועד ללימוד הקריאה לבני הגיל הצעיר, והתפילה הייתה חלק בלתי נפרד מתכנית הלימודים. תלמידים שידעו לקרוא היו מתפללים מתוך הסידור, וכאלה שלא ידעו עדיין לקרוא התפללו בעל פה. התלמידים פתחו את היום בתפילת שחרית, תפילת המנחה נערכה לפני היציאה לארוחת צהריים, ותפילת ערבית על הרוב התפללו בבית ההורים.

"שישי" (הפסוקים שבכל פרשת שבוע המיועדים לעולה השישי מבין שבעת העולים לקרוא בתורה ביום השבת, ואשר לפי מנהג תימן היה חלקו של הילד שעדיין לא הגיע לגיל המצוות) היה אחד מיעדי הלימוד. היו מקומות שנהוג היה בהם שילד בן ארבע כבר למד "שישי". הילדים הקטנים למדו בעל פה את "שישי" של פרשת ויחי, יתרו וקורח, הקצרים ביותר, וקראו אחרי גדול שעלה לתורה. בצפון תימן למד הילד את "שישי" של פרשה בה גילה בקיאות.

לא היה חינוך בתימן אלא תורה. אף שקביעה זו נכונה ביסודה, מן הראוי להדגיש כי לימוד התורה התבטא בקריאה לפי הנקודות והטעמים, והיה בבחינת "ספרות אמירה". לימוד התורה בא לשמש את צורכי עבודת בית הכנסת, והמלמד והתלמידים לא נדרשו ללמידה שיש בה הבנה. לימוד נביאים וכתובים לא יצא מכלל זה.

ערבית, שפת המדינה בתימן, לא נלמדה בבתי הספר; אפילו לא הערבית-היהודית. הדברים אמורים גם בלימוד הכתב הערבי. היהודים נמנעו מלעשות זאת כדי שלא יחדשו בהם המוסלמים שהם לומדים ערבית במטרה לקרוא בספריהם ולבטל את דתם. חינוך מקצועי לא היה קיים בבתי הספר; תפקיד זה היה מוטל על בית ההורים.

הילדים העולים לקרוא "שישי" ולתרגם את המקרא עומדים על מַרְפֵּעַ, שרפרף עץ נשלף בתחתית התיבה. התיבה נבנתה בישראל בשנות החמישים על פי המסורת התימנית.

המורים

המורה היהודי בתימן כונה מארי, שם שהיה משותף לרב ולמלמד התינוקות. בכפרים נהגו לקרוא גם לשוחט ולמוהל בכינוי זה. כאשר רצו לדייק בתארים, הוסיפו למלמד התינוקות את המילה עינאל (ילדים), והוא נקרא אפוא מארי עינאל. בצפון תימן נקרא המלמד בשם מקרי (מלמד קריאה ומקרא) או מעלם (מלמד חכמה). גויטיין סבר שאין קשר בין מארי לבין "מורה", ושהמילה מארי באה מן המילה "מר", שפירושה "אדון", בגלל היחס הנדרש מן התלמיד אל מורו, היתה ליחסו של המשרת אל אדונו. במחוז שרעב שבדרום-מערב תימן קראו למורה בשם רבן.

היו שני סוגים של מלמדים: תלמיד חכם שקיבל עליו את מלאכת המלמדות, וסתם יהודי ששימש בתפקיד. תלמידי חכמים שעסקו גם במלמדות זכו למעמד גבוה בחברה, אילו מעמדם של סתם יהודים שעיקר מלאכתם המלמדות היה ירוד. לחלק מן המלמדים 'מן הסוג הראשון היה ידע בקוראן. כך, למשל, סיפר הרב עמרם קרח שלמד גם את והלכה המוסלמית. ולשאלת היחס המספרי שבין שני סוגים אלה, יש המעריכים כי אף וחלק מן המלמדים היו אנשים פשוטים ואפילו עמי הארץ גמורים, הרי מרביתם היו 'מדנים, וביניהם היו גם תלמידי חכמים מופלגים.

ההשכלה שנדרשה מן המלמד לא הייתה רבה. מאחר שעבודת ההוראה הצטמצמה שינון טקסטים, פנו להוראה גם אנשים שלא הצליחו במשלוח ידם. רוב המלמדים למדו את המלאכה תוך כדי עיסוק בה.

בדרך כלל היו ההורים בחרים במלמד. ישנם מקומות שבהם היו ההורים בחרים מלמד מבין העניים שהיו באים לקבץ נדבות, ועורכים עמו הסכם על שכרו למשך שנה וחת. יש שהנהגה דאגה לכך, בעיקר ביישובים הקטנים, ובהזדמן יהודי עובר אורח זייתה מוצעת לו המשרה. יש שהמלמד ביקש לעצמו את המשרה על ידי השפעה על מכר או קרוב שיביא את בנו אצלו, וכשהילד הצליח יצאו לו מוניטין כמלמד טוב, ומכאן אילץ זרמו אליו תלמידים רבים.

כאמור, היו מלמדים שעיקר עיסוקם היה המלמדות. ומכיוון שהשכר לא היה מספיק הגו רבים מהם לעסוק במלאכות נוספות. מלמד חרוץ היה טווה ציציות למכרן או טווה מר גפן לאורגים ולחייטים בזמנו הפנוי, בשעה שהתלמידים יצאו מבית הספר לסעודת זבוקר והצהריים. מלאכה זו, אף ששכרה מועט, היה קל לעסוק בה גם בלילה לאור הנר, יש מלמדים שעסקו בה אף בשעת השיעור.

נושא השכר העסיק את המלמדים מאוד. במקום שלא נתאפשר לגבות כסף מאנשי וקהילה עבור שכר המלמדים, התקינו מנהיגי קהילות מסוימות שכל הורה לתלמיד פריש כיכר אחת מסעודת הצהריים בכל יום. המנהג נקרא "מצווה", והיא נמסרה למלמד ודי יום כשכר עבודתו. מנהג אחר היה שהמלמד בכפרים אכל בכל יום אצל אחד ההורים 'פי תור. אכילה זו על שולחן הורי התלמידים הייתה אופיינית לכלכלת המלמד בכפר, הייתה נעשית גם בשבת. המלמד קיבל גם סכום כסף כלשהו, שהיה בדרך כלל מועט יחס לשכרם של פועלים ואומנים. היו מקומות שלא קבעו מראש את השכר, ובכל יום ישי או בסוף החודש היו ההורים משלמים, כל אחד כפי ערכו ונדבת לבו. גביית השכר והורי התלמידים הייתה גורמת לא אחת צער ובושה למלמד. וכך כתב הרב עמרם קרח:

"תקנות הלמוד של חברת דרדע"

ר' יחיא קאפח ובנו דוד זכרונם לברכה,
תיקנו תקנת לסדרי הלימוד שנקראו
"תקנות הלמוד של חברת דרדע", וקבעו
אותם בכותל בית המדרש לידיעת
הלומדים. ואלו הן התקנות:

א. ללמוד, על מנת לקיים.

ב. אם יש לך שאלות נחוצות בוא ושאל
את הרב לפני התחלת הלימודים כדי
שלא תקפח זמנם של הלומדים
בשאלותיהם.

ג. אל תעשה דבר ואל תפסוק הלכה או
ענין עד שלא תדענו על בוריו.

ד. אל תהא נכהל להשיב בשעה שחברך
שואל, ואל תמלל או תלחש בעת
הלימודים, ואל תיכנס לתוך דברי
חברך.

ה. מעט בדברים ובשאלות עד שתגיע
לסופם של דברים ואחר כך שאל אם
לא הבנת, והיזהר מלזנום בשעת
הקריאה.

ו. אל תשאל בדברים שאין בהם ממש,
ואל תבוש מלשאל בדבר המעניין.

ז. היזהר מלשון הרע ואם ראית חברך סר
מדרך הטוב – הוכיח תוכיחנו בשפי.

ח. הסר עברה וזעם מלך כלפי מוכיחך
כי לחועלתך הוא מתכוון.

ח' שרעבי, "פרקים מפרשת דור דעה"
בתימן", בתוך: יהודי תימן בעת החדשה,
(עורך: טובי) ירושלים תשמ"ד, עמ' 210.

וביום ששי נסגרים בתי הספר, ואין נותנים עוד פת למלמדי תינוקות, כי אם יוצא המלמד לתבוע מאבות הבנים שכר השבוע, כדי לקנות סעודה וכל הצרכים ליום ששי וש"ק [שבת קודש]. מקצתם [של ההורים] משלמים, ויש מדחים אותו לשבוע הבא. ורובם [של ההורים] עניים, שאין להם מה ליתן, וכל היום נע ונד [...] והוא נע

ונד כל היום, ומצטמצם ומצטמק הוא ובני ביתו ברעבון ובדאגה.

ע"י קרח, **סערת תימן** (עורך: שי גרידי), ירושלים 1987, עמ' קי.

במצבים קשים כאלה נהגו לסייע בידי המלמד בסכום פשוט מקופת הקהל.

תמורות בחינוך היהודי

בקונטרס **חיי התימנים** מתח הרב יוסף שֶׁמֶן ביקורת קשה על סדרי החינוך בקהילה היהודית. וכך כתב:

וכשיהיה לערך בן שלש שנים מוליכים אותו לבית הספר ללמדו תורה, ובראותו הרצועה ביד המלמד יראה ורעד יבא בו, ובכל יום גידולו הולך וחסר, עד שארובות השכל והתבונה ננעלו, ויוצא מבית הספר בידיים ריקניות לא מקרא על מתכונתו, ולא משנה ולא דרך ארץ כ"א (כי אם) שכלו מלא מכל הבלי העולם...

י"ל נחום וי' טובי, "קונטרס 'חיי התימנים' לר' יוסף שֶׁמֶן" בתוך: **יהדות תימן – פרקי מחקר ועיון** (עורכים: י' ישעיהו וי' טובי), ירושלים תשל"ו, עמ' קכב.

בעקבות ביקורת זו על סדרי החינוך, וביקורות אחרות שדרשו להרחיב את ההשכלה הכללית, נעשו בראשית המאה העשרים מספר ניסיונות להקים מוסדות לחינוך מודרני בתימן. ניסיונות אלה נעשו ברובם בצנעא, וכמעט כולם נכשלו. התוצאה הייתה שרק מעט יהודים בתימן קיבלו חינוך מודרני לפני עלייתם לארץ; רוב יהודי תימן המשיך ללמוד במסגרות החינוך המסורתיות.

היו ארבעה גורמים לניסיונות האלה: הראשון, העות'מאנים הקימו מספר בתי ספר שהעניקו חינוך מוסלמי מודרני, והתירו לתלמידים יהודים לבקר בהם. הורי התלמידים המוסלמים לא הסכימו לכך, ולכן אפשרו העות'מאנים ליהודים להקים בית ספר מודרני בצנעא. הגורם השני – השפעת פעילותם של משכילים יהודים שביקרו בתימן, דוגמת יוסף הלוי, שנפגש עם מספר תלמידי חכמים משכילים כמו הרב יחיא קאפח וחבריו והשפיע עליהם השפעה מכרעת. כך כתב חיים חבשוש על יוסף הלוי: "הוא הטבילני במקוה ישע ההשכלה ואת שכלי רחצתי מחלאת השדים השוכנים בקרבי... ומאז נקשרתי בעבותות אהבתו עד להפליא..." (ח' חבשוש, **מסעות חבשוש, חזיון תימן, רויא אלימן**, תרגום עברי ומקור ערבי [מהדיר: ש"ד גויטיין], ירושלים תשמ"ג, עמ' 6 [מהדורת צילום]).

הגורם השלישי – התערבות ארגונים בין-לאומיים דוגמת כ"ח. למשל, בשנת 1903 שלחו ראשי קהילת צנעא מכתב לאנשי כ"ח, בבקשה להקים בתימן בית ספר מודרני, וכתבו: "...כי תואילו פנו בנו בטובכם להציל את הדור החדש הזה מן הסכלות והבערות... ע"י המוסר הטוב של בתי ספר, אשר בו ילמדו הנערים קרוא וכתוב ומלאכה..." (י' רצהבי, "קהילת צנעא בשנות תרנ"ט-תרע"ג", **סיני** סז [תשל"ל], עמ' ריב). בשנת 1910 ביקר בתימן נציג כ"ח, יום טוב צמח, והציע תכנית להקמת בית ספר, שהתקבלה על ידי ראשי הקהילה אך לא יצאה לפועל מסיבות שונות.

הגורם האחרון הוא שליחי הסוכנות היהודית שביקרו בתימן בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים. שליחים אלה היו צעירים תימנים שעלו לארץ ישראל וחזרו לתימן בשליחות הסוכנות. השליחים ארגנו כיתות לימוד בהן הקנו חינוך מודרני ברוח ציונית ארץ-ישראלית.

הרב יוסף שֶׁמֶן (1898-1961)

מחכמי צנעא ומוריה במאה העשרים. בשנות השלושים חיבר את הקונטרס **חיי התימנים**, שבו ביקר בחריפות את החינוך בתימן. היה שותף לכמה ניסיונות להקמת בתי ספר מודרניים, וניהל בית ספר לבנות בשנים 1943-1945. עלה בעליית "על כנפי נשרים", ושימש רב הקהילה התימנית בהרצליה.

כל ישראל חברים (כ"ח)

חברה פילנתרופית יהודית אשר נוסדה בפרס ב-1860, במטרה להיאבק למען זכויות היהודים ארצות המזרח ולהעניק להם השכלה כללית. מפעלם הגדול של אנשי כ"ח היה ייסוד רשת בתי ספר מודרניים באותן ארצות.

יום טוב צמח (1869-1939)

מורה ומנהל בכ"ח. נולד בבולגריה ולמד בבית ספר למורים בפרס. לאחר סיום לימודיו בשנת 1891 שימש מורה ומנהל בבתי ספר במזרח, ביניהם: תוניסיה, בולגריה, סוריה, עיראק ולבנון. בשנת 1910 נשלח לתימן על מנת לייסד בית ספר של כ"ח. שליחותו התקבלה ברצון על ידי יהודי תימן, אך הקמת בית הספר לא יצאה לפועל מסיבות שונות. בשנת 1910 נתמנה למנהל בתי הספר בטנג'יר, ומשנת 1925 שימש מפקח כללי של בתי הספר של כ"ח במרוקו. פרסם מאמרים ותיאורי מסעות במזרח, ורשמי ביקורו בתימן מופיעים בספר **שבות תימן**.

היו שלושה ניסיונות מרכזיים להקמת מערכת חינוך מודרנית. הראשון היה בשנת 1909 בהקמת מכתב, בית ספר עות'מאני בצנעא עבור ילדי היהודים. בית הספר נוהל על ידי הרב יחיא קאפח ובנו הרב דוד, ולימדו בו גם מורים ערבים ותורכים. ייחדו אותו תנאי הנוחים, ההקפדה על אסתטיקה וניקיון, והשילוב בין לימודי קודש ללימודים כלליים: חשבון, ערבית, תורכית ועוד. ראשי הקהילה בצנעא תמכו באופן עקרוני בהקמת בית הספר, אך העובדה שחלק מתלמידיו נטו לזלזל בקיום מצוות, ואף היו שנטו להתלבש כדרך התורכים, גרמה להם לשנות את דעתם. לכך יש להוסיף את המחלוקת שהתעצמה בתקופה זו בין ה"דרדעים" לבין ה"עיקשים". התוצאה הייתה שרבים מיהודי צנעא ומנהיגיה פעלו נגד קיומו של בית הספר, ובסופו של דבר הוא נסגר בשנת 1914. למרות פעילותו קצרת השנים של בית הספר ומיעוט התלמידים בו נמנו בוגריו עם שכבת המשכילים בקהילת צנעא, וחלקם פעל למען הקמת מוסדות לחינוך מודרני.

הניסיון השני היה תוצאה של ביקורו של יום טוב צמח בשנת 1910. צמח הסכים עם ראשי הקהילה להקים בית ספר, אך התכנית לא יצאה לפועל בעיקר בגלל הקושי לגייס מורים שיגיעו לתימן והתנגדות האמאם יחיא.

הניסיון השלישי נעשה על ידי שליחי הסוכנות. השליח הראשון היה יוסף בן דוד בעדני, ששהה בתימן בשנים 1942-1944. בעדני פעל להקמת בית ספר לבנות ובית ספר לבנים. בית הספר לבנות פעל בשנים 1943-1945, והבנות למדו בבית הספר תפילות ולימודי חול – עברית וחשבון. מנהל בית הספר היה הרב יוסף שמן, והמורים היו צעירים בני המקום. הניסיונות להביא מורה אישה עלו בתוהו, ולכן לימדו בבית הספר גברים צעירים. הדבר עורר רוגז רב בקרב בני הקהילה וסופו שהביא לסגירת בית הספר בשנת 1945.

בית הספר לבנים נפתח בשנת 1943 ולמדו בו ילדים רבים עד לחיסול הקהילה בסוף שנות הארבעים. בבית ספר זה למדו הילדים לימודי קודש וחול, ומנהלו היה הרב יוסף קרח. מספר צעירים מבני הקהילה נשלחו לעדן להרחיב את השכלתם, וחזרו והיו למורים בבית הספר.

השמועה על הצלחת בית הספר בצנעא הגיעה לקהילות שונות בתימן, ומוסדות נוספים נפתחו במקומות רבים, אך הם נסגרו אחרי זמן קצר. חיים צדוק, שליח הסוכנות שביקר בתימן בשנת 1946, הביא להרחבת בית הספר

ושכלולו. בעקבות פעולת השליחים סייעה הסוכנות היהודית במשלוח כספים וספרי לימוד, ששימשו את תלמידי בית הספר.

רוב הניסיונות להקמת בתי ספר מודרניים בתימן כשלו, ורק מיעוט מקרב ילדי תימן זכה לחינוך מודרני. בין הסיבות לכך ניתן למנות את השפעותיה של המחלוקת בין ה"דרדעים" ל"עיקשים". הרב יחיא יצחק הלוי, הרב הראשי ליהודי תימן ומנהיג ה"עיקשים" בצנעא, גילה התנגדות ל"מכתב" מפני שזוהה עם ה"דרדעים". בתארו את הניסיונות להקמת בית ספר חדש בשנת 1946, כתב חיים צדוק: "הקשיים היו גדולים נוכח הפילוג הקיים מזה עשרות שנים בין שתי הכתות היריבות המתנצחות ביניהן בעניני נוסחאות ומנהגים" (ח' צדוק, באהלי-תימן, תל-אביב 1980, עמ' 295).

המכתב בצנעא בעת ביקורו של יום טוב צמח, 1910
התלמידים יושבים על כיסאות – מסימני ההשפעה התורכית/עות'מאנית – ולובשים בגדים מודרניים או בגדים אירופיים המשולבים עם בגדים תימניים מסורתיים. לראשם תרבושים עות'מאניים.

תקנות בית הספר, צנעא יום ד' אסרו-חג הפסח התש"ו

תקנון בית הספר העברי בצנעא כפי שנקבע ונוסח והוסכם על ידי "הועדה למען בית הספר העברי בצנעא", שתבריה הם: ה' סעיד סלימאן חבשוש, יחיא סאלם בדיחי, ה' סאלם יהודה עראקי וה' חיים מתניה בדיחי ובהשתתפות שליח הסוכנות חיים עזריאל צדוק.

חברי הועדה הנ"ל מכירים בצורך בהקמת ב"ס עברי מתוקן ומסודר בצנעא, ומחליטה על הקמת ב"ס עברי זה שמבנהו וארגונו יהיו כדלהלן:

- א. ביה"ס יכיל לעת עתה חמש כיתות בלבד ובו יכהנו חמישה מורים שהם: (1) ה' יוסף סאלם קרח, (2) יחיא נתנאל אלשיך, (3) סלימאן חיים קארה, (4) אלעזר חיים קרח, (5) חיים צאלת.
- ב. הועדה רואה את עצמה כגוף בלתי תלוי בקהלה היהודית בצנעא, וכל העניינים הנוגעים לבית הספר יהיו נחתכים לפי שיקול דעתה ומתוך התחשבות עם ההצעות שתבואנה מהמוסדות בא"י.
- ג. הועדה מכירה בצורך קיום הקשר עם מחלקת הארגון של הסוכנות היהודית וכן עם הארגונים התימניים שבא"י הן ביחס לשיפורים והוראות בשטח החינוך, והן ביחס להחזקת ביה"ס והרחבתו בעתיד.
- ד. הועדה רואה צורך ביצירת קשרים עם "הברית העברית העולמית" וכן עם כל מוסד חינוכי בא"י היכול לבוא לעזרת ביה"ס הן במשלוח ספרים וכן בכל עזרה שהיא.

חלוקת התפקידים

- א. קבלת התלמידים תיעשה על ידי ה' יוסף שמן וה' אברהם עמראני, והתלמידים המתקבלים לביה"ס, יהיו מגיל שש שנים ומעלה.
- ב. הנהלת הפנקסים ותשלום המשכורות למורים וכן יתר ההוצאות הקשורות עם החזקת בית הספר ייעשו על ידי ה' יוסף שמן בפיקוחה של הועדה.
- ג. נקיון ביה"ס ואספקת מים מתוקים לשתייה לתלמידים וכן כל התיקונים הדרושים לבית הספר כגון: תקן ספסלים, סידור וכדומה, יהיו מתפקידיו של אברהם עמראני, כן יהיה מתפקידו של הנ"ל למלא את מקום המורים הנעדרים מביה"ס לרגל מחלה או מכל סיבה אחרת.
- ד. כל העניינים הסידוריים של ביה"ס ינוהלו על ידי מר יוסף שמן ואברהם עמראני אשר יהיו אחראים בפני חברי הועדה בלבד, ועל שנים אלו להוציא לפועל את החלטות הועדה.
- ה. חברי הועדה הנ"ל קבלו על עצמם להוציא לפועל את התכנית כפי האמור לעיל, ולדאיה באו על החתום.

(1) סעיד סלימאן חבשוש (2) יחיא סאלם בדיחי (3) סאלם יהודה עראקי (4) חיים מתניה בדיחי (נשיאות כבוד)

הרב עמרם בכה"ר יחיא קרח הי"ד הרב שלום בכה"ר יחיא קרח הי"ד

וזאת ועוד, השלטון העות'מאני שתמך בשינויים במערכת החינוך, עמד בפני סיום שלטונו בתימן. כבר בשנת 1913 חזר האמאם יחיא לשלוט במדינה. האמאם יחיא דגל בהשקפת עולם מוסלמית שמרנית, שאסרה כל קשר עם העולם המודרני. הוא סגר את בתי הספר המודרניים שפתחו התורכים בתימן, והחזיר על כנו את הלימוד המוסלמי המסורתי. מדיניות זו הופעלה גם ביחס ליהודים ובהיאמה לסגירת המכתב. ההצלחה היחסית של שליחי הסוכנות להפעיל בתי ספר מודרניים בתימן בשנות הארבעים מוסברת על ידי יוסף טובי: "...אין כאן [בבית הספר מטעם הסוכנות] אלא הרחבה מסוימת של המערכת המסורתית... תכנית הלימודים צנועה בהרבה מזו של בית הספר התורכי בראשית המאה, ואין בה ביטוי לתמורות חברתיות מעמיקות..." (י' טובי, "הפעילות להקמת מערכת חינוך מודרנית ביהדות תימן", מקדם ומים ג [1990], עמ' 131).

מתוך ח' צדוק, מן המיצר, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 315-316.

שליח הסוכנות מקנה חינוך מודרני ברוח ציונית ארץ-ישראלית, עדן, שנות הארבעים של המאה העשרים